

עמית לוי

מזרח חדש: מאוריינטליזם גרמני למזרחנות ישראלית

ירושלים: מאגנס תשפ"ד/2024, עמ' 277

הספר מזרח חדש: מאוריינטליזם גרמני למזרחנות ישראלית מספר את סיפור ייסודו וביסוסו של "המכון למדעי המזרח" שהוקם על הר הצופים לפני 99 שנים (אפריל 1926), כסיפור צמיחתה וגיבושה של המזרחנות הציונית והישראלית. הוא מורכב משלושה פרקים מרכזיים, המייצגים שלוש תמות: א. "מדעי המזרח: ראשיתה של המזרחנות באוניברסיטה העברית" ("גרמניות"); ב. "וגבה אל המזרח? המכון למדעי המזרח ושאלת המלומדים הערבים" ("ציונות"); ג. "המזרח התיכון בזמן החדש: לידתה של המזרחנות הישראלית והמשימה הדיפלומטית" ("ממלכתיות"). כל פרק מחולק לסעיפי משנה, ויחד הם מתלכדים לסיפורו של המכון, מהקמתו — ולמעשה עוד לפניו — ועד לשנת 1963, שבה שינה את שמו והפך ל"מכון ללימודי אסיה ואפריקה", ובפעם הראשונה בתולדותיו מונה חוקר יליד הארץ (דוד איילון) לעמוד בראשו.

המחבר מנתח את הסיפור האמור בפריזמה של "הגירת ידע", כהגירת הדיסציפלינה האקדמית המכונה "מזרחנות" (במקור: Orientalistik) מגרמניה לירושלים, ועוקב אחר השלכותיה של הגירה זו. מטרתו היא "לבחון את ההיסטוריה של המזרחנות הציונית והישראלית, על רקע שורשיה היהודיים-גרמניים, כהיסטוריה של העברת ידע בציר שבין גרמניה לפלשתינה המנדטורית ולמדינת ישראל" (עמ' 2). הוא מציג את התגבשות המזרחנות הישראלית כתהליך של "הפיכת המפגש הטקסטואלי עם המזרח למפגש ממשי עמו" באמצעות בחינה של "הפרקטיקות המדעיות והפוליטיות" (עמ' 17) של מייסדי המכון ומוביליו בעשורים הראשונים לקיומו. המייסדים והמרצים הראשונים, כולם (מלבד אחד, יוסף יואל ריבלין) גברים ילידי אירופה, הוכשרו באוניברסיטאות גרמניות או דוברות גרמנית (להוציא לוי ביליג, שהיה חניך קיימברידג'). המחבר איננו מתעלם מהיבטים אחרים, כגון התפיסות האידיאולוגיות של מייסדי האוניברסיטה והמכון ושאיפותיהם הפוליטיות, אך מקדיש להם מקום מועט יחסית. בשונה מחוקרים קודמים שעסקו בתולדות המזרחנות היהודית או ב"מדע היהדות", כדיוויד מאירס או יצחק (איסמר) שורש, הוא מאמץ את "תאוריית השחקן-רשת" של ברונו לאטור (Latour) ומדגיש את הפרקטיקות והקשרים הבין-אישיים על חשבון ההתמקדות בהיסטוריה אינטלקטואלית: לשם הבנת התפתחות הדיסציפלינה בארץ משנות העשרים ועד לשנות השישים של המאה הקודמת, המחבר מציע ניתוח המשלב בין השחקנים השונים, הקשרים ביניהם והאינטראקציות שלהם עם "מוסדות אקדמיים וממשלתיים, טקסטים, מאורעות פוליטיים, כלי מחקר ורעיונות". זאת, משום ש"האוניברסיטאות הגרמניות שבהן צמחו המלומדים, כתבי היד שחקרו, פקידי משרד החוץ הישראלי, האידיאולוגיה הציונית לגווניה או הכרטיסיות ששימשו לתיעוד פילולוגי — כל אלה היו מרכיבים במארג שהוא המזרחנות האקדמית הציונית, ולא גורמים חיצוניים לו" (עמ' 18-19). וכך, סיפור הגירת הידע ומה שבא בעקבותיו שזור בדמויותיהם של חוקרים ומלומדים, מהגרים

אף הם, לצד שחקנים רבים אחרים משדות פעילות שונים, שהיו שותפים לתהליכים שבמוקד הספר.

מורשת גרמנית וגלגוליה

הפרק הראשון, המאורגן סביב תמת ה"גרמניות", חושף את שורשיה הגרמניים של המזרחנות היהודית והציונית באמצעות סקירת התפתחות המזרחנות הגרמנית המודרנית, בשילוב תמונת מצב של חקר הערבית והאסלאם באוניברסיטאות הגרמניות בתחילת המאה ה-20 ומקומם של מלומדים יהודים בתחום. בסיוע מחקרים בולטים מהשנים האחרונות הוא מתווה את המסלול שהביא מלומדים יהודים רבים לבחור בחקר הערבית והאסלאם. היעדר קתדרות למדעי היהדות; הזיקה הלשונית והתוכנית בין המקורות הקלאסיים העבריים, הארמיים והערביים; והדגש הפילולוגי-טקסטואלי המשותף לאוניברסיטאות הגרמניות ולבתי המדרש לרבנים במרכז אירופה — כל אלה ניתבו צעירים יהודים שאפתנים לשלב בין התחומים ולהתמחות ב"אוריינטליסטיקה" לגווניה. הפרק כולל דיון מרתק בתוכניות השונות לאופי המכון שהציעו מזרחנים יהודים בולטים — בהם "אבי חקר האסלאם", החוקר ההונגרי איגנץ גולדציהר — בשנים שקדמו להקמת האוניברסיטה. הקמת המכון, מינוי סגלי ההוראה ועוזרי המחקר והשקת מפעלי המחקר שעיצבו את דמות המכון לשנים רבות, לצד דיון במועמדים שלא הצליחו להשתלב במכון, כל אלה מוצגים מתוך בקיאות במחקר ובשילוב חומר ארכיוני מגוון בשפות שונות, שחלקו לא נחקר עד כה.

המעקב אחרי סוגים שונים של פעילות מחקרית משלהי המאה ה-19 ואילך מעלה תמונה מורכבת ומגוונת ויוצק תוכן קונקרטי בכותרות מסוג "המורשת הגרמנית". דוגמה מאלפת לכך היא פרויקט ההקלטות במחנות השבויים במלחמת העולם הראשונה, שלמזרחנים יהודים בולטים כיוסף הורוביץ וגוטהולד נײל — שניהם לימים מנהליו של המכון — היה בו חלק משמעותי, ולעיתים הם אף ניצלו את ההזדמנות שהוא סיפק להם להתמחות בתחומים נוספים. מעקב אחרי שיתוף הפעולה בין מלומדים גרמנים-נוצרים לבין חוקרים יהודים, בהם מייסדי המכון למדעי המזרח באוניברסיטה העברית, מבהיר עד כמה היה המוסד הירושלמי חלק מרשת — וממורשת — גרמנית מבוססת. יתר על כן, הוא גם מצביע על שורשיהן של פרקטיקות אקדמיות וחץ־אקדמיות שליוו את המזרחנות המקומית מראשיתה ועד ימינו, ושופך אור על אופייה של המזרחנות שהתגבשה בירושלים.

"מגדל השן" או "צופה פני דמשק"?

בפרק השני אנו מצטרפים להגירת הידע, ומתלווים למעבר מ"גרמניות" ל"ציונות", משמע, לפלשתינה המנדטורית, ואל ההתמודדויות שהמרחב החדש זימן לדיסציפלינה המחקרית המהגרת. הדיון נפתח בשאיפה שליוותה את המכון עוד לפני הקמתו —

התקווה שחקר הערבית והאסלאם יסייע ליצור גשרים בין המשכילים הערבים לבין היהודים ותנועתם הלאומית הצעירה לימים. הפרק עוקב אחרי ניסיונותיהם של אנשי המכון לממש את החזון, וחושף, לעיתים בפעם הראשונה, את ההישגים הצנועים לצד כישלונות ואכזבות שנחלו ניסיונות אלה. הפרק דן במעגלים חברתיים שונים שבמסגרתם התקיימו מפגשי המלומדים היהודים והערבים ומציג את גבולות ההתקרבות ואת המגבלות החיצוניות והפנימיות שמנעו את הגשמת הייעוד החרוץ-מחקרי שהוענק למכון. ביטוי אירוני צורב לכך אפשר למצוא בשירות שנתנו "הספרים הנטושים" למכון (עמ' 153-156) — במעין גלגול מעוות של "אחוות המלומדים" שהתקיימה, במידה זו או אחרת, בתקופת המנדט. כך גם הדיון בסוגיית (אי-) מינויו של מרצה ערבי, שליוותה את המכון מייסודו ובמשך שנים רבות, שהוא לדעתי אחת מגולות הכותרת של הפרק. בדומה לקודמו ולזה שבא אחריו, גם פרק זה משלב מחקר ארכיוני עשיר ורב-לשוני עם בקיאות בספרות המחקרית הרלוונטית.

בפרק השלישי אנו מלווים את המכון ואנשיו במעבר לימי המדינה ונחשפים להתמודדות עם שלל האתגרים החדשים שעמדו בפניהם בעידן ה"ממלכתיות": המלחמה וספרי "הרכוש הנטוש", העלייה מארצות ערב, ההתפתחויות המדיניות במזרח התיכון ודרישות הדיפלומטיה והמודיעין. כל אלה, לצד דרישות הסטודנטים והממסד המדיני, השפיעו על דרכו של המכון ועיצבו את התנהלותו בעשורים הראשונים לקיומה של המדינה. הקו הכרונולוגי והתמטי הנמשך לאורך הספר מסמן את הכיוון שאליו הלך המכון למדעי המזרח יחד עם התנועה הציונית כולה — ממרחב הרעיון וההתלבטות, אל עבר ההכרעה המדינית והשלכותיה. המעבר שאותו מבטאת כותרת המשנה של הספר, "מאוריינטליזם גרמני למזרחנות ישראלית", רומז לתשובה לשאלה הטמונה ביסודו: עד כמה יכולה הייתה האוניברסיטה הציונית, המרכז-אירופית באופייה, ליצור מרחב ניטרלי, מקום למפגש אנושי שאיננו מושפע מהמציאות הפוליטית שבתוכה ומכוחה הוא מתקיים?

אגב אורחא אציין כי ייתכן שהיה מקום להרחיב מעט על מחקריהם של אבות המזרחנות הישראלית, ועל תפיסות עולמם. לדוגמה: ש"ד גויטיין, שעמד בראש המכון מ-1948 ועד לאמצע שנות החמישים, מוצג בפרק השלישי בעיקר בזיקה ליוזמותיו הארגוניות: הקמת החוג ללימודי המזרח התיכון בזמן החדש, היוזמה (שנכשלה) להקמת חוג לתולדות היהודים בארצות האסלאם והידוק שיתוף הפעולה עם מוסדות המדינה. מפעלו הגדול של גויטיין בחקר הגניזה הקהירית — שחלקו נערך אחרי התקופה שבה עוסק הספר — מוזכר בעיקר כהסבר למעברו המפתיע לארצות הברית ב-1957 ומוקדשות לו מילים אחדות בלבד (אמנם בצירוף הפניות מתאימות). אך כפי שהספר מטיב להראות, העניין המחקרי של אנשי המכון השפיע על פעילותם הארגונית והממסדית וממילא גם על דרכו של המוסד. מהי, אם כן, הזיקה שבין שינוי המקום לשינוי במחקר? האם תפקידו כראש המכון לא אפשר לו לממש את שאיפותיו המחקריות? ואולי ביטא המעבר מחאה נגד "הדגש הלאומי המובהק" שיוזבא מאוניברסיטאות אירופה (עמ' 41) ושגויטיין ערער עליו באמצעות מחקריו בארצות הברית, שהציג בהם את הקהילות היהודיות בעולם הערבי-מוסלמי כחלק מהעולם הים-תיכוני?

בשונה מחלק מהמחקרים שעימם הוא "משוחח", מזרח חדש איננו חיבור פולמוסי. מטרתו איננה לחשוף את חטאי המזרחנות האקדמית, או להציג אותה ככלי שרת בידי המערכת המדינית או הצבאית הישראלית. מצד אחר, ברור שאין בכוונתו לגונן על הדיסציפלינה ולחפות על כישלונותיהם של האבות המייסדים (כולם אבות, כאמור; המאבק לשוויון מגדרי באקדמיה החל כעבור שנים רבות). כראוי למחקר היסטורי, הוא בוחן את אירועי העבר ללא שיפוטיות ושואף להבינם "מבפנים", לאור נסיבות הזמן והמקום, אך נזהר מאפולוגטיקה: הניתוח הביקורתי בספר מכוון להבנת התהליך ההיסטורי, ולא לכיסוי על פגמים בהתנהלות הדמויות המאכלסות אותו. מזרח חדש, על כן, הוא משב רוח מרענן וחיבור מפתח בתולדות המזרחנות הציונית והישראלית.

חנן חריף, המכללה האקדמית תל-חי

קרן צדפי

הדיוקן העקום: על הקריקטורה הפוליטית במצרים המודרנית (1880-1940)

תל אביב: רסלינג, 2023, 501 עמ'

ספרה של קרן צדפי בוחן את ההיסטוריה החברתית-אומנותית של מצרים שבין סוף המאה ה-19 למלחמת העולם השנייה מהזווית המקורית של חקר שדה הקריקטורה. נקודת מבט זו מעשירה את הידע הקיים באשר להתעצבות הזהות הלאומית המצרית על ידי ניתוח המבע החזותי ככלי לביטוי פוליטי, חברתי ותרבותי. דרך התבוננות באוסף עשיר של קריקטורות מכתבי עת בערבית שיצאו לאור בקהיר בארבעים השנים הראשונות של המאה ה-20 — חלקם כתבי עת סאטיריים וחלקם שבועונים מאוירים — ופרשנותן, צדפי משרטטת את השנים שבהן החלה הקריקטורה להתפשט במצרים, על שלל ההיבטים הנוגעים בדבר, מאפיון בתי הדפוס, נתוני התפוצה ועלויות הייצור ועד לרפרטואר הדימויים ומקורותיהם, פרופיל הקוראים, דפוסי הצריכה ותגובות הרשויות. צדפי רואה בקריקטורה יצירת אומנות ומסמך היסטורי בעת ובעונה אחת, ומנתחת אותה בכלים אינטרדיסציפלינריים. בכך מוסיף מחקר זה נדבך חשוב להבנת הדינמיקות החברתיות והפוליטיות של התקופה.

הטענה שעוברת כחוט השני לאורך הספר היא מרכזיותן של קהילות הלא-מצרים במוצאם, כלומר הזרים המקומיים, המהגרים והמיעוטים, בעיצוב הז'אנר הנבחר. צדפי מראה שלקוסמופוליטיות שאפיינה את קהיר בתקופה הקולוניאלית ונעלמה בשנות השישים של המאה ה-20 הייתה השפעה ניכרת על כתבי העת הסאטיריים וכתבי העת הפופולריים שכללו קריקטורות. בני הקהילה הקוסמופוליטית היו מיוזמיהם ומקמיניהם של כתבי העת הללו. הם מילאו תפקיד חשוב בניהולם ובהתוויית המסרים, ואף היו קהל היעד שלהם.